

BİR MANTIK BİLGİNİ: HOCA ABDÜLKERİM EFENDİ VE ESERLERİ

*Bedri MERMUTLU**

ÖZET

Mantık alanında yüzyıllardan beri süregelen bilgilenme biçimi Osmanlı dünyasında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişmeye başladı. Bu değişim devletin ve toplumun Batı bilgi ve kültürüne açılmasına bağlı olarak gerçekleşen bir gelişmedir. Miftahü'l-Fünun adlı tercüme eserle başlayan Mantık yenileşmesinin o yıllarda başka eserlerle de desteklendiğini görebilmekteyiz. Hoca Abdülkerim Efendi'nin çalışmaları bu yönden ilgiye değer önemde çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendisi bir Felsefe ve Mantık hocası olarak çok sayıda öğrenci yetiştirmiş olduğu gibi çok sayıda esere de imza atmış saygın bir bilim adamıdır. Eserleri arasında özellikle Mizanü'l-Adl mantık alanında son zamanların toplayıcı değere sahip kitaplarının başında yer alan son derece önemli bir çalışma ürünüdür.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Abdülkerim Efendi, Mizanü'l-Adl.

ABSTRACT

A Philosopher of Logic: Hoca Abdülkerim Efendi and His Works

The Ottoman world, where logic provided a way of gaining knowledge, began to change after the middle of the 19th century. Such changes in Ottoman State and society were due to contact with the Western

* *Yard. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.*

world and cultures. The translation of *Miftahu'l-Funun*, together with other books and articles, into the Ottoman language renewed interest in Logic studies. A respected scholar, Hoca Abdülkerim Efendi was a philosophy teacher who trained many students and wrote many important books about Logic. His works were a significant contribution. One of his books, "*Mizanu'l- Adl*" is still known as one of the best works of Logic.

Key Words: Logic, Abdülkerim Efendi, *Mizanu'l-Adl*.

Abdülkerim Efendi'nin Hayatına Kısa Bir Bakış

Son devir Osmanlı düşünce ve bilim hayatında kişiliğiyle, bulunduğu görevlerle ve verdiği eserlerle önemli yeri olan isimlerden biri Abdülkerim Efendi'dir. Daha çok Hoca Abdülkerim Efendi veya İngiliz Kerim Efendi olarak anılan ve tanınan bu zatın kendi eserlerinde ifade ettiği tam künyesi *Abdülkerim bin Hüseyin el-Amasi*'dir. Yaşadığı dönemdeki diğer Abdülkerim adlı bilginlerden ayırmak için özellikle Amasya'lı olduğuna işaret eden Amasyevi ya da Amasi nisbeti ile anıldığı gibi bir süre Avrupa'da bulunmuş olması ve Batı dillerine -muhtemelen İngilizceye- ve Batı felsefi kültürüne vakıf olması dolayısıyla da İngiliz lakabıyla anılmıştır. Doğum yeri belli olmakla birlikte doğum tarihi belli değildir. Fatih Camiinde bulunan mezar taşındaki ifadeden anlaşıldığı üzere 26 Ocak 1886 tarihinde (20 R 1303) vefat etmiştir (M.Tahir, 1333 II:11; M. Süreyya,1996:408). Sicill-i Osmani'de belirtilen 1803'te (1218) Yenişehir Mollası olduğu (M.Süreyya, 1996:408) görüşüne katılmak mümkün değildir. Kerim Efendi'nin uzun yaşamış biri olduğu kabul edilse bile 1803'te Yenişehir Mollası olması halinde vefatının yüz yaşının üstünde gerçekleşmiş olması gerekecektir ki buna ihtimal verilmeyecek nedenlerin başında bir kısım eserlerinin telif tarihlerinin ölümünden bir kaç yıl önce olması gerçeği gelir. Örneğin Seyleküti'nin *Tasavvurat Haşiyesi*'nin ikinci cildine yazdığı talikatın 1299 sonları yani 1883'te bittiğini bizzat kendisi ifade etmektedir ki bu tarih vefatından üç yıl öncedir. Yüz yaşına yaklaşmış birinin eser yazmaya devam etmesini kabul etmek pek olası görünmemektedir. Yine Sicill-i Osmani'nin ifadesiyle Kerim Efendi "vefatına kadar ders okutmaya devam etti"ğine göre de (M.Süreyya, 1996:409) yüz yaşında olmamalıdır. Kerim Efendi'nin yaşını tahmin etmemize yardımcı olacak bir diğer yaklaşım Şinasi'nin onun hakkında yazdığı yazıdan çıkarılabilecek anlamdır. "İsmi eserini yeterince takdim etmektedir" ve "haddimiz olmasa bile bu konuda yazmak" gibi ifadelerinden anladığımız kadarıyla Kerim Efendi o zamanlar (1860) Şinasi'ye göre daha yaşlı ve kendini kabul ettirmiş bir şahsiyettir. Şinasi 1826 doğumlu olduğuna göre Kerim Efendi'yi ona göre hiç olmasa beş - on yaş daha büyük düşünmek mümkünse de bu 1860'ta Kerim Efendi'nin seksen yaşlarına yakın olduğunu düşündürecek bir yaklaşım vermez. Zira

Kerim Efendi eserlerinin büyük bir kısmını bu tarihten sonra vermiş ve hatta üzerinde çalıştığı halde tamamlamadan vefat ettiği bir eser (Şifa Şerhi) bırakmış (M.Tahir, 1333 II:10) biridir. Bütün bunlar Kerim Efendi'nin doğum yılının 1810-20 arası olabileceği ve öldüğü zaman da 65-75 yaşları arasında bulunabileceğini düşündürmektedir.

Kerim Efendi'nin Müderris olduğu, Sicill-i Osmani'den (M.Süreyya, 1996:408) ve onun kendi ifadelerinden (Kerim Efendi, 1303-a:1-2) anlaşılmaktadır. Yenişehir Mollası olduğunu ise -tarih yanılmasıyla birlikte- Sicill-i Osmani'den öğrenmekteyiz. İstanbul'da öğrenimini tamamladıktan sonra Avrupa'ya giderek birkaç yıl orada kaldığını; dönüşünde İstanbul'da "tedris ve telif ile meşgul oldu"ğunu belirtmiş olan Tahir Bey, onu "dini ilimler ve maarif-i Şarkıyye" ile Batı dilleri ve kültürüne vakıf "bir fazıl-ı hekim" olarak tanıtmaktadır (M.Tahir, 1333 II:10). Avrupa'dan döndükten sonra "İngiliz Kerim Efendi" şöhretiyle tanınan bu bilgin kişinin, "zamanında varlığıyla iftihar olunur alimlerden" biri olduğu yine aynı yazar tarafından dile getirilmektedir (M.Tahir, 1333 II:11). Uzun ve devamlı öğretim hayatı içinde pek çok öğrenci yetiştirmiş ve bunları yönlendirmiştir. Şair Mehmet Akif'in de hocası olan ünlü Hoca Kadri Efendi (Okay, 1989: 6) ile Ahmet Hilmi Efendi** bunlardan ilk akla gelen örneklerdir.

Kerim Efendi'nin Meclis-i Maarif üyesi olarak uzun yıllar görev yaptığı da bilinmektedir. Sicill-i Osmani'de buna işaret edildiği gibi (M. Süreyya, 1996:498) Meclis-i Maarif'in resmi yazılarının altındaki mühürlerde de Kerim Efendi'nin adına rastlamak mümkündür. Yine ünlü gazeteci ve yazar Şinasi'yle olan yakın münasebeti de her ikisinin Meclis-i Maarif üyesi olarak birlikte görev yapmış olmalarından dolayıdır. Nitekim Şinasi Tercüman-ı Ahval'deki bir makalesinde Kerim Efendi'den söz ederken "Abdülkerim Efendi'nin zatı Meclis-i Maarif azasından olduğu halde namı tasnifine (yazdığı esere) takriz-i کافی olsa gerektir" (Şinasi, 1277) diyerek onun Meclis-i Maarif'teki görevini aynı Meclisin bir üyesi olarak açıkça ifade ettiği gibi bilimsel ehliyetini de övgülü bir dille açıkça belirtmektedir.

1860'lı yılların şartlarında Meclis-i Maarif üyeliğinin "çok kişinin heves ettiği pek şerefli bir memuriyet" olduğunu (Fatma Aliye, 1332:59)

** Ahmet Hilmi Efendi bugün Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan Nevrekop'da dünyaya gelmiştir. İstanbul'da tahsilini tamamlayarak Fatih medreselerinden icazet almıştır. Hocası İngiliz Lakaplı Kerim Efendi tarafından Alanya'ya Rüştîye hocası olarak gönderilmişse de...hocalıktan vazgeçerek tekrar İstanbul'a döner. Burada hocası Kerim Efendi'nin "seni ilme, irfana,din-i İslama hizmet edesin diye yetiştirdim.Sen ise verilen vazifeden kaçyorsun" tarzındaki sitemi ile karşılaşır. Tekrar Rüştîye hocası olarak, bu sefer Bandırma'ya gider (www.ismetefendi.org).

belirtmeden geçmemek gerekir. Meclis-i Maarif üyeleri bilimsel ehliyet ve nitelikleri teslim edilmiş saygın şahsiyetlerdir.

Abdülkerim Efendi gördüğü eğitimin, verdiği derslerin ve bulunduğu görevlerin yanında yazmış ve yayınlamış olduğu eserlerle de otoritesini kanıtlamış bir ilim adamıdır. O daha çok Felsefe ve Mantık konularındaki çalışmalarıyla tanınmakla birlikte dille ilgili eserlere de imza atmıştır. Eserlerinin bir kısmı haşiyeler üzerine yazılmış talikat, bir kısmı ise telif şeklindedir. Yazıldığı dil bakımından ise eserlerinin bir kısmı Türkçe, bir kısmı ise Arapçadır. Telif eserleri arasında onun Mantık alanındaki geniş bilgisini ve eleştiri otoritesini en yetkin biçimde ortaya koyan eseri ise hiç kuşkusuz ki *Mizanü'l-Adl* adlı Arapça kitabı ve bu eserin “*Haşiye*” sidir. Abdülkerim Efendi'nin diğer eserlerini tanıtmaya geçmeden önce, Mantık meselelerini, ele alındıkları dönemler (mütekaddimin - müteahhirin) ve kültürler (İslam – Batı Mantıkçıları) bağlamında karşılaştırmalı olarak değerlendiren bu önemli çalışmasını önceliğimize alarak - ve öbürlerine göre daha geniş biçimde üzerinde durarak- biraz daha yakından tanımaya çalışacağız.

Mizanü'l-Adl ve Haşiyesi

Abdülkerim Efendi'nin en önemli çalışması saydığımız bu eseri Mantık üzerine olmakla birlikte, bu konudaki diğer çalışmalarından farklı olarak bütünüyle kendi telifi olan bir eserdir.

136 sayfalık ana metne ek olarak yazılan 64 sayfalık “*Haşiye*” kısmı da yine yazarın kaleminden çıkmıştır. Ana metindeki kimi ifadeler haşiye kısmında yeniden değerlendirilerek açılmışlardır. Metin kısmı da, haşiye kısmı da Arapça olarak yazılan *Mizanü'l-Adl*'in telifi 1275 Cemaziyülahır sonlarında/1859 başlarında tamamlanmış, basımı ise 1276 Zilkade sonlarında/1860 Mayıs'da gerçekleşmiştir.

Eserin yayınlanmasından beş ay kadar sonra, yeni çıkmaya başlamış olan ilk özel Türkçe gazete *Tercüman-ı Ahval*'de Şinasi tarafından yazılan bir makaleyle *Mizanü'l-Adl*'in gündeme getirilerek övgüyle tanıtılmakta olduğunu görmekteyiz. Sözünü ettiğimiz beş aylık gecikme gazetenin çıkışıyla ilgili bir sorun olarak kabul edilebilir. 22 Ekim 1860'ta yayın hayatına başlayan *Tercüman-ı Ahval* gazetesinin hemen ikinci sayısında (29 Ekim 1860) yer alan bu yazı kitabın çıkışına göre biraz gecikmiş bir yazı olsa bile gazetenin çıkışına göre gecikmiş sayılmamalıdır. *Mizanü'l-Adl* müellifi ile makalenin yazarı Şinasi, Maarif Meclisinde birlikte çalışan üyelerdir. Abdülkerim Efendi'nin, Şinasi'den yaşça büyük olduğu gibi bilgi konumu yönünden de o yıllarda kendini kanıtlamış bir şahsiyet olduğunu Şinasi'nin kullanmış olduğu üsluptan anlamak mümkündür. Şinasi, *Mizanü'l-Adl* vesilesiyle Mantık biliminin tarih içindeki serüvenine

değinererek düşünce ve bilim tarihimize eleştirel bir yaklaşımda bulunmayı da ihmal etmez:

“.....imdi lutf-i tekellümü öğreten fenne Belağat tabir olunduğu gibi doğru düşünmeyi öğreten ilme Mantık denir ki akli bilimlere (İsagoji) giriştir. Vaktiyle Müslüman Araplar yabancı ülkeleri fethettikleri gibi diğer taraftan da zihni yeteneklerini kullanarak Grek dünyasının bilim ve düşüncesinin büyük bir kısmını elde ederek tanıtmışlardı ki, buna hikmet gazasının ganimeti dense sezadır... Neden sonra batıların bir kısmı bunların hepsini intihal ve bunun küçük bir bölümü olan Mantık fennini dahi yeni bir tarzda tertipleyip tamamladılar. Böyle olunca, bu konuda eskilerle yenilerin düşünce ürünlerini kapsayan bir eserin hiç olmazsa Müslüman dillerinden birisinde olsun bulunması gerekirdi. Böyle bir kitabın Arap dilinde ve yazarının büyük Osmanlı Milleti içinde zuhuru zamanımızda olacaktı ki onunla karşılaşabildik. Ne güzel bir kitap... Her makalesiyle mantık meseleleri beyan edilirken latif üslubundan gizlice belağat mucizeleri sunuluyor. Müellifi olan Abdülkerim Efendi'nin zatı Meclis-i Maarif azasından olduğu halde, ismi , eserini tanıtmaya yeterli olsa gerekir. Geçenlerde bu güzel eserin tasdik edilmesine dair adı geçen Meclisten verilen genel karar uyarınca basımı hususu yüce Padişahın iznine layık bulunmuştu. Adı geçen kitap Mizanü'l-Adl ünvanıyla adlandırılmış ve yazarı Efendi'nin diğer büyük eserlerine küçük bir ilave olarak şimdi yayınlanmış oldu. Böyle hünerli bir eseri ilgilenenlere müjdeleyerek bu vesile ile Müslüman Osmanlı milletinin zaten insanlıkça olgunluğu kabul edilmiş olan şanını bir kat daha yüceltip önünde eğilmek için kalemimizi -layık olmasa da- bu türlü maarif dellallığında kullanmaya cesaret ettik” (Şinasi, 1277).

Şinasi'nin ihtiyacını duyduğu ve sözünü ettiği “eskilerle yenilerin düşünce ürünlerini (muhakemesini) kapsayan” bir -hatta ilk- eser olmanın, kitabın temel niteliğini teşkil ettiğini hemen her sayfasında gözlemlemek mümkündür. Bu ihtiyacı duyarak kitabı kaleme aldığını Abdülkerim Efendi kitabın ilk sayfasında vurgulamakla söze başlamaktadır: “Şurası açıkça bilinmektedir ki eski usulde pek çok mantık kitabı tedvin edilmiş olmakla birlikte bunların bir kısmı meselelere cevap vermekte yetersiz kalmakta, bir kısmı da önemli bazı konuları (delail) kapsamaktan uzak bulunmaktadır. Bu kitabı yazarken bu yetersizlikleri ve eksiklikleri gidermeyi düşündüm ve eski usulle yeni usulü aynı eserde toplamaya ve biriyle diğerinin eksikliğini düzeltmeye çalıştım” (Kerim Efendi, 1276:2).

Bu yönüyle *Mizanü'l-Adl* dikkate değer bir yeniliğin başlangıcı sayılmalıdır. *Mizanü'l-Adl*'in hemen ardından, 1277/1861 Haziranında yayınlanan Batı dillerinden ilk tercüme Mantık kitabı *Miftahü'l-Fünun*'da bu yenilik derhal ve her zaman fark edilmiş olmakla birlikte *Mizanü'l-Adl*'deki yenilikler üzerinde durulmamış, hatta bu yeniliğin farkına varılmamış olmasının herhalde en önemli nedeni olarak *Miftahü'l-Fünun*'un Türkçe, *Mizanü'l-Adl*'in ise Arapça yazılmış olması düşünülebilir. Ayrıca *Miftahü'l-Fünun* 1861 ve 1872'de iki defa basılmış olmakla da gündemdeki yerini pekiştirirken *Mizanü'l-Adl* bu imkandan da yoksun bulunmuş olduğu için gündemdeki yerini de yitirmiş olmalıdır. Bu tarihlerden itibaren Türkçe Mantık kitaplarının devreye girmesi ve okullarda okutularak yaygınlaşmaya başlamasıyla da ilgili olarak *Mizanü'l-Adl*'in gereken ilgiyi göremediğini söylemek mümkündür. Örneğin Said Paşa'nın teşviki ve II. Abdülhamid'in nişan vererek ödüllendirmesiyle Harput Mutasarrıfı Abdünnafi Efendi'nin Arapçadan yaptığı *Mantık* tercümesi, Diyarbakirli Said Paşa'nın *Hulasa-i Mantık*, Şirvani Ahmed Hamdi Efendi'nin *Muhtasar Mantık*, Ahmed Cevdet Paşa'nın *M'iyar-i Sedad*, Sedad Bey'in *Mizanü'l-Ukul* adlı eserleri o devrin en yaygın Mantık eserleri arasında yerlerini alırken artık Mantık dilinin Türkçeleşmiş olduğu gerçeğini de pekala gösteriyorlardı. Bu hususta Kilisli Hocazade Abdullah Enveri Efendi'nin olağanüstü çabaları ise ayrıca anılmaya değerdir (Ayni, 1928:11-12).

Bu ortam ve şartlar içinde Abdülkerim Efendi'nin Mantık ve Felsefe konusundaki diğer çalışmaları gibi *Mizanü'l-Adl* çalışması da hak ettiği yankıyı bulamamış olsa da bu önemli eseri - ve dolayısıyla Abdülkerim Efendi'nin bilim ehliyetini - tanımak ve tartışmak düşünce tarihimiz bakımından yerine getirilmeyi bekleyen bir borcumuz olmaya devam etmektedir.

Mizanü'l-Adl'in genel şeması “bir Mukaddime ile beş bölüm (ecza) ve bir sonuç (hatime)” şeklindedir. İki “bahis”ten meydana gelen Mukaddimenin Birinci bahsinde İlim ve Mantık kavramları üzerinde (s.3), İkinci bahiste ise Delalet ve Çeşitleri üzerinde durulur (s.3-6).

Birince Bölümde (cüz) Tasavvurlar ana başlığı altında yedi konu (bab) ele alınmaktadır: Anlam (s.6), Kavram (s.6-11), Özsel (s.11-13), Beş Tümel (s.14-16), Özselin kısımları / cins, tür, ayırım (s.16-18), İlintinin kısımları (s.18-20), Tanım (s.20-24).

İkinci Bölümde (cüz) Önergeler (Kazıyye) ana başlığı altında on iki konu ele alınmaktadır: Önermenin tanımı (s.25-31), Bileşik ve Karmaşık Önergeler (s.31-36), Önergelerin Niceliği (s.36-37) Hakiki, Harici ve Zihni Önergeler (s.37-42), Konu ve Yüklemin Olumlu ve Olumsuzluğuna Göre Önergeler (s.42-43), Modal Önergeler: Devam, Zorunluluk, Fiil, İmkan (s.43-47), Bitişik Şartlı ve Ayrık Şartlı Önergeler (s.47-52), Çelişik Önergeler (s.52-55), Akis (s.55-60).

Üçüncü Bölümde (cü) Kıyas ana başlığı altında onbir konu ele alınmaktadır: Kıyas hakkında genel bilgi ve tanımlama; basit, mürekkep, istisnai kıyas (s.60-62), Kıyasın Unsurları, Mantık Aksiyomları, Kıyasın Kuralları (s.62-64), Bitişik Şartlı Kıyaslar (s.64-68), Kıyas Modları ve Şekilleri (s.70-74), İkinci Şekil Kıyas (s.74-76), Üçüncü Şekil Kıyas (s.76-78), Dördüncü Şekil Kıyas ve kıyas şekillerinin genel değerlendirmesi (s.78-85), Tam Kıyas (s.85-88), Şartlı Kıyaslar (s.88-128), Düzensiz Kıyaslar (s.128-130).

Dördüncü Bölüm (cü): Beş Sanat: Burhan, Cedel, Hitabet, Şiir, Safsata (s.133-134); Sonuç / Hatime (s.134-136).

Klasik mantığın geleneksel konularını hemen hemen eksiksiz biçimde ele almış olan bu çalışmanın bizce en önemli özelliği eserin girişinde belirtilmiş olan ilkeye, yani eski mantıkçılarla yeni mantıkçıların görüşlerine - yer yer karşılaştırmalı olarak - dengeli bir şekilde yer vermeye bütün kitap boyunca dikkat edilmiş olmasıdır. Pek sık olmamakla birlikte, yeri geldikçe verilen referanslardan Abdülkerim Efendi'nin kaynaklarını okumak mümkündür. İbn.Sina başta olmak üzere, Farabi, Razi, Eflatun, Aristo, Calinus isimlerinin teşkil ettiği bu referans listesine isim verilmeksizin “Avrupalılardan bir grup (taife)” biçiminde ifade edilen genel bir gönderme üslubuna da sıkça rastlanmaktadır.

Önermenin yapısı ve “bağ” konusunda İbn Sina ve Razi'nin görüşlerine yer verilirken Razi'nin *Şerh-i Metali* ve *Mulahhas* adlı eserlerine gönderme yapılmakta (s.26-27), önermelerin doğru – yanlışlığı konusunda İbn Sina ve Farabi'nin görüşleri özellikle değerlendirilmekte (s.28), Akis konusu işlenirken yine İbn Sina ve Farabi'nin görüşleri birlikte anılmaktadır (s.57). Çelişik önermeler anlatılırken Farabi'den görüş aktarıldığı gibi (s.52) “Avrupalılardan bir grubun” çelişik önerme tanımına ayrıca yer verilmektedir (s.53). Yine İbn Sina'nın özselin tanımı (s.11), Ayırım (s.14), Maniatü'l-hulüw (s.123), Bitişik şartlı kıyaslar (ss.111), Ayrık kıyaslar (s.119); Bilgi ve Zorunluluk, Tümelik vb. ilişkisi konularındaki görüşleri (s.136) de eserde açıkça dile getirilerek tartışılan konulardandır.

Eflatun ve ardıllarının Ayırım konusundaki görüşlerine işaret edildiği gibi (s.16) kıyasın dördüncü şekli konu edilirken Aristo ve Calinus'un bu husustaki görüşleri ayrıca zikredilmektedir (s.72).

“Avrupalılardan bir grup”tan alınan görüşler ise Mantığın tanımı (s.3), Nesne ve delaleti (s.4), Tikel ve tümel (s.10), Özsel ve cins ilişkisi (s.25), Tanım (s.22), Özne-yüklem ilişkisi (s.25), Önermenin tanımı (s.30), Hakiki ve zihni önermeler (s.40), Kıyasın unsurları (s.16) gibi çeşitli konularda sergilenmektedir.

Abdülkerim Efendi Müslüman mantıkçılarla Batılı mantıkçılar arasında gözetmiş olduğu dengeyi bir başka düzlemde daha izlemeyi ihmal

etmez. Bu da eski mantıkçılarla yeni mantıkçılar arasında gözettiği ilişkidir. “Kudema” ile “müteahhirun” un farklı görüşleri pek çok sayfada yan yana ifade edilir ve karşılaştırılarak değerlendirilir (s.14, 20, 21, 25, 26, 74, 79, 81).

Diğer Eserleri:

1-Zübde fi İlmi's-Sarf

Bir Mukaddime ile 25 Fasıldan meydana gelmiş, Arap semantiği üzerine yazılmış kapsamlı bir eserdir.

Türkçe olarak kaleme alınmış olan eserin yazımının 4 Mayıs 1861 (22 L 1277) günü tamamlandığı yazar tarafından kitabın sonundaki nottan anlaşılmaktadır. Ancak, Abdülaziz döneminde olduğu bilinmekle birlikte basım tarihi hakkında açık bir kayıt bulunmamaktadır. Eser ikinci defa olarak 1292/1875 tarihinde Matbaa-i Amire'de tekrar basılmış olup, bu nüsha da aynı şekilde, 456 sayfadan ibarettir. Kitabın başında Ahmed Tevhid Efendi'nin Arapça bir sunumu (takriz) bulunmaktadır.

2-Risale-i Ruh-i İnsaniye

Teolojik, psikolojik ve felsefi açıdan ruh konusuna ilişkin tezlerin tartışıldığı bir risaledir. Konuyu işleyiş sistematığı ve meseleye hakimiyeti bakımından yazarın gücünü ortaya koyabilen eser Türkçe kaleme alınmış olup konunun ağırlığına rağmen sıkıcı olmayan bir metindir.

Yazar eserin girişinde “*mesail-i ilahiye-i muğlaka ve müşkileden olan*” ruh meselesinde filozoflarla kelamcılar arasında pek çok ihtilaf ve görüşler doğmuş olduğundan her bir görüşü delili ile nakledip gereken yerde bu delilleri tartışarak sağlam bir sonuca varmayı amaçladığı “*Türkçe bir risale telif ve tertib*” ettiğini yazar (Kerim Efendi, 1293 b:1).

Eser dört Makaleden, Makaleler de Bablardan ve Fasıllardan meydana gelmektedir. Birinci Makalede İnsanın hakikati konusunda bilginlerin temel görüşleri ayrı ayrı serimlenir. İkinci Makalede akli delillerle ruhun (nefs-i insaniye) ispatı, Üçüncü Makalede nakli delillerle ruhun ispatı, Dördüncü Makalede ise ruhun soyutlanması ve bunu kabul etmeyenlerin görüşleri konu edilmektedir.

3-İbn Sina

Şinasi'nin çıkarmakta olduğu Tasvir-i Efkar gazetesinin ilk tefrikalarından biri olarak yayımlandıktan sonra aynı gazete matbaasında 1279/1862 yılında 15 sayfalık bir risale halinde basılmıştır. Eserin tam başlığı şu şekildedir: *Ulum-i Akliyye Cihetiyle İftihar-ı Millet-i İslamiyye olan*

Şeyhürreis Vezir-i Azam Ebu Ali Hüseyin bin Abdullah bin Hüseyin bin Ali bin Sina'nın Tercüme-i Halidir.

Eserin ilk 11 sayfasında İbn Sina'nın hayatı ve kişiliğine, geri kalan kısmında ise eserlerinin listesine yer verilmiştir.

4-Kıssa-i Salaman ü Absal

1299/1882'de yayınlanan eserin önsözünde belirtildiğine göre “*teist filozofların ve İsraki düşünürlerin eserlerini gözden geçirdikten sonra, insanın ebedi mutluluğuna ve ariflerin hallerine ilişkin bahisleri özetleyerek bir Mukaddime ve beş Fasıldan oluşan bir risale olarak meydana getirilmiş*” bir çalışmadır (Kerim Efendi, 1299-a:2).

İki Bahisten meydana gelen mukaddimenin Birinci Bahsi “*Lezzet-i akliyyenin lezzet-i hissiyyeden daha güçlü olduğu*” konusundadır.

Birinci Fasıldan Dördüncü Fasıla kadar Salaman ile Absal'ın dört hikayesi ve bu hikayelerin yorumu verilmekte; Beşinci Fasılda ise “*Bazı Makamat-ı Arifin*” beyan edilmektedir.

5-Camiü'l-Hakaik / Şerh-i Hidaye

Esirüddin Ebheri'nin *Hidaye* adlı ünlü eseri üzerine yazılmış bir şerh olan eser Arapçadır ve gördüğümüz nüshaları itibariyle eksiktir. Basılı olan eser üzerinde yayın tarihi belirtilmemiş olmakla birlikte yazarın Mukaddimedeki ifadesinden, Abdülhamid devrinde (1876-1886 arası) telif edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Abdülkerim Efendi, Mukaddimedeki uzun öğretim mesleği boyunca okuttuğu ve ayrıca mütalaa etmiş olduğu “*hikmet'e dair eserlerden kuşkusuz ki pek çok istifadede bulunduğunu; ancak, bu tür çalışmaların eser verilmediği sürece doyurucu bir amaca ulaştırmadığını düşünerek öğrencilere yararlı olacağı inancıyla bu eseri kaleme aldığını*” belirtir (Kerim Efendi, trz:1).

6-Tasavvurat Haşiyesi Üzerine Talikat

Abdülhakim bin Şemseddin Seyleküti'nin *Haşiye-i Tasavvurat* adlı mantık eseri üzerine ikinci bir haşiye mahiyetinde iki ciltlik Arapça bir eserdir. Asıl eser olan *Tasavvurat* ise Kutbeddin Razi'ye aittir. Abdülkerim Efendi, bu eseri yazma sebebi olarak Mukaddimedeki şu gerekçeyi dile getirmektedir: “*Seyleküti'nin bu eseri çok önemli olmakla birlikte her okuyucunun kolayca çözemeyeceği güçlüklerle dolu idi. Bu güçlüklerin biri çözülmeyen diğerinin çözülmesi de mümkün değildi. Öğrencilerimden zeki olduğuna inandığım bir bölümü bu haşiye için anahtar görevini yerine getirecek ve kapalı noktaları aydınlatacak bir kitap yazmam hususunda*

ısrarlı ricalarda bulundular. Her ne kadar bunun beni aşacağını söyleyerek itirazda bulundu isem de sonunda bu işten kurtulamayacağımı anlayarak Allah'a güvenip arzularını yerine getirmeye karar verdim. Böylece bu eser ortaya çıktı.” (Kerim Efendi, 1303-a:1-2).

İki cilt halinde olan bu eserin birinci cildi 1303/1886, ikinci cildi ise Kerim Efendi'nin vefatından sonra, 1305/1888 yılında yayınlanmıştır.

7-Alaka Şerhi Üzerine Talikat

Beyan ilmi üzerine Mahmud el-Antaki'nin yazmış olduğu risaleye Serezli Hafız Seyyid Efendi bir şerh yazmış, Şevket Efendi ise bu şerhin önemli noktaları ve anlaşılması güç yerleri üzerine bir takım “kuyudat” ve “talikat” ilavesiyle açıklamalarda bulunmuş idi. Daha önce 1274 sonu/1858, 1284/1867-68 , 1286/1869-70, 1297/1880'de olmak üzere dört defa basılmış olan eser “*‘eazımı fuzaladan Kerim Efendi merhumun dahi talikatı munzam olarak*” 1305/1887-88'de beşinci defa basılmıştır. Çokça basılan bu eserin, bizim göremediğimiz başka baskılarının da olması ihtimali yok değildir. Eser Arapçadır. 1284/1867-68 baskısında talikler imzasız ve 1305/1887-88 baskısına göre çok daha az olduğu halde 1305/1887-88 baskısındaki talikler hem imzalı hem de epeyce kabarık miktardadır. Kerim Efendi'nin imzası, burada, kendi taliklerinde açıkça gözükmemektedir. Öyle anlaşılıyor ki Kerim Efendi eserin son baskısına talikleriyle katılmış, ancak eserin basımı Kerim Efendi'nin vefatından sonra gerçekleşmiştir.

8-El-Haşıyetü'l-Cedide Ala Ali Kuşi Üzerine Talikat

Kadı Adudüddin el- İci'nin metni üzerine Ali Kuşi *Risaletü'l-Vaz'ıyye* diye anılan ünlü şerhini yazmış, Serezli Hafız Seyyid Efendi ise bu şerh üzerine haşiyeye yapmıştır (Elhaşıyetü'l-Cedide). Şevket Efendi ve Kerim Efendi de yaptıkları talikatla bu esere katkıda bulunmuşlardır. Arapça olan eserin 1285/1868-69, 1297/1880 ve 1305/1887-88 baskıları bulunduğu halde ilk baskılarda Kerim Efendi'ye dair bir işarete rastlanmaz. Bu eser de bir önceki eserle (Alaka Şerhi) aynı kaderi paylaşır: Aynı muhaşşiler, aynı talikatçılar... Ve aynı şekilde, bu eserin de baskısı Abdülkerim Efendi'nin ölümünden sonra gerçekleşmiştir.

Burada, Şevket Efendi ismi üzerinde biraz durmak gerektiğine inanıyoruz. 1291-92/1874-75 yılında, 38 yaşında vefat eden Mustafa Şevket Efendi genç yaşına rağmen devrinin sayılı bilgin ve müderrisleri arasında kendini kabul ettirmişti. Aynı zamanda şair de olan bu zat ders verdiği konulara ait yazdığı taliklerle ve başka risaleleriyle tanınmıştır. Adliye Nezareti Müsteşarı Vahan Efendi'den bir aralık Fransızca dersleri alarak bu dili öğrenmiş olması (M.Tahir, 1333 I:338-339) ilgilerinin çok yönlülüğü

üzerine bir fikir verebildiği gibi Abdülkerim Efendi'yle dostluğunun ve mesai arkadaşlığının nedenlerinden birini de gösterir. *Alaka Şerhi*'ne Talikatla birlikte *Haşiyetü'l-Cedide* üzerine Serezli Hafız Efendi'nin haşiyesine, her ikisinin de talikat yazmış olmaları Kerim Efendi'yle Mustafa Şevket Efendi arasında programlı bir çalışma projesinin varlığı izlenimini uyardırmaktadır. Muhtemeldir ki Mustafa Şevket Efendi'nin erken ölümü bu verimli girişimin devamını akim bıraktı.

9-Risale fi Tahkiki'l-Hareketi'l-Hafıza li'z-Zeman

Dünyanın nereye doğru hareket ettiğine dair ileri sürülmüş belli başlı görüşlerin eleştirisi temelinde kaleme alınmış bir eserdir. Kerim Efendi "*Kütüb-i hikemiyede tenahi-i eb'ad* (uzayın sonluluğu) meselesinin" kesin delillerle kanıtlanmış olduğu teziyle yola çıkar. 1297/1880'de basılmış olan eser Türkçedir.

10-Risale-i Kaza ve Kader

Hacim itibariyle küçük fakat içerik yönüyle son derece zengin ve güçlü bir eser olan Kaza ve Kader Risalesinin girişinde yazar, bu çetrefil meseleye ilişkin İbn Sina, Farabi, Fahreddin Razi, Nasırüddin Tusi ve Kutbeddin Razi gibi felsefecilerin eserlerinden yararlanıp kendi düşüncelerini de ilave ederek "*efkar-ı ammeye bir hizmet-i hayriyede bulunmak kasdiyle*" bu Türkçe risaleyi kaleme almış olduğunu ifade etmektedir (Kerim Efendi, 1293:2-3). 1293/1876 yılında basılmış olan Risale beş Fasil üzerine düzenlenmiştir. Bu fasıllarda Kaza ve Kaderin tanımı, Şer meselesi, Seadet ve Fesad, Ef'al-i İbad, Teklif ve Ceza meseleleri ele alınmıştır. Son fasıl sorulu-cevaplı olarak işlenmiştir.

Risalenin başında Meclis-i Maarif-i Umumiye Azası Haydarizade Seyyid Fasih El-Bağdadi'nin Arapça bir sunumu bulunmaktadır. Bu sunumda "*Osmanlı ülkesinin en değerli ve saygın bilginlerinden biri olan Abdülkerim Efendi, yazmış olduğu anlam yüklü bu eserden dolayı*" kutlanmaktadır.

Sonuç

Anadili kadar rahatlıkla kullandığı Arapçanın yanında, bildiği Batı dil(ler)inin yardımıyla dönemindeki pek çok mantıkçı ve felsefecinin ulaşamadığı kaynaklara ulaşma şansına ve gayretine sahip olan Hoca Abdülkerim Efendi'nin özellikle *Mizanü'l-Adl* adlı eserinde ortaya çıkarmış olduğu çalışmanın emsallerinden farklı ve ileride olduğunu düşünmekteyiz.

Bu eseri gazetesinin sütunlarına taşıyarak müjdelemiş olan Şinasi, *Mizanü'l-Adl*'i bir çığır açıcı eser olarak sunmakta haksız ve abartılı değildi. Abdülkerim Efendi'nin yalnız *Mizanü'l-Adl* eseri ile yetinilmeyip bütün kllyatını analitik bir incelemeye tabi tuttuktan sonra onun, devri içindeki değeri ve önemini daha yakından tanıyacağımızı mit ediyorum.

KAYNAKÇA

ABDÜLKERİM EFENDİ, *Mizanü'l-Adl fi'l-Mantık ve Haşiyeye* (Arapça), Ceride-i Havadis Matbaası, 1276/1860, 136+4 s. *Zübde fi İlmi's-Sarf* (Türkçe), --,1277/1861(Telif tarihi), 456 s; 2. baskı: İstanbul, Matbaa-i Amire, 1292/1875,456 s. *İbn Sina* (Türkçe), Tasvir-i Efkâr Gazetesi Mat.,1279/1862-63, 15. s *Alaka Şerhi zerine Talikat* (Arapça), Matbaa-i Amire, 1274/1858,127s; 2. baskı:Matbaa-i Amire, 1284/1867-68,127 s; 3. baskı: Mcellid Ali Bey Matbaası, 1286/1869-70,127 s; 4. baskı: Matbaat'l Es'ad, 1297/1880,136s; 5. baskı: Matbaa-i Amire, 1305/1888,127 s. *Elhaşiyet'l-Cedide Ala Ali Kuşu* (Arapça), Matbaa-i Amire, 1285/1868-69,189+110 s; 2. baskı: Matbaa-i Esad, 1297/1880,134 s; 3. baskı: --, 1305/1888, 4+108 s. *Risale-i Kaza ve Kader* (Trkçe), Matbaa-i Amire, 1293/1876-a, 16s. *Risale-i Ruh-i İnsaniye* (Trkçe), Matbaa-i Amire,1293/1876-b, 36 s. *Risale fi Tahkiki'l-Hareketi'l-Hafıza li'z Zeman* (Trkçe), Bayezid'de Sleyman Efendi Matbaası, 1297/1880, 13 s. *Kıssa-i Salaman  Absal* (Trkçe), Ceride-i Askeriye Matbaası, 1299/1882,16 s. *Haşiyeye Ala Haşiyeti Seylekti Ale't- Tasavvurat* (Arapça), I.Cilt:--, 1303/1885, 400 s; II. Cilt: Bosnevi Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1305/1888, 392 s. *Cam'ül Hakaik* (Arapça), Trz, 256 s (tamamlanmıyor).

BURSALI MEHMED TAHİR EFENDİ, *Osmanlı Müellifleri*, C. I-II, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1333.

FATMA ALİYE, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul, 1332.

MEHMED ALİ AYNİ, *Türk Mantıkçıları*, İktisat matbaası, İstanbul, 1928.

MEHMED SÜREYYA EFENDİ, *Sicill-i Osmani*, C.III, Sebil Yayınları, İstanbul, 1996.

OKAY, ORHAN, *Mehmed Akif*, Akçağ Yayınları, Ankara,1989.